

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.6)“19”

Саманцов О. П.кандидат історичних наук, доцент, докторант,
Харківський національний університет ім. В. Каразіна
(Україна, Харків), samancov_ap@mail.ru

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ХІХ СТ. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ВИРОБНИЧИХ СИЛ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНОЇ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДЕННО–СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Переміщення населення традиційно виступала одним із головних чинників формування ринку праці. Історична зумовленість цього процесу визначалась у першу чергу діями уряду, який мав для цього усі повноваження та важелі. Відповідно, мета роботи визначалась потребою аналізу дій уряду щодо регуляції потоків робочої міграції та її вплив на кам'яновугільну галузь.

У результаті проведеного дослідження були сформульовані проміжні висновки, які узгаляють авторські інтерпретації та припущення. Автор звертає увагу на наявність двох періодів в державній політиці ХІХ ст., із притаманними для кожного із них характерними рисами. Серед яких головною стало одночасне існування двох видів міграцій – регульованої (державної) та нерегульованої (народної).

Державна регуляція міграцій “на Схід” залучала до участі у цьому процесі достатню велику кількість українського населення. Відповідно звільнений ринок праці заповнювався представниками “народної міграції” вихідців з російських губерній, що знайшло своє відображення у структурі робітничої сили кам'яновугільної галузі.

Ключові слова: Південно–Східна Україна, кам'яновугільна та металургійна промисловість, трудова міграція, заселення Сибіру та Д. Сходу.

Трудові міграції виконують одну із головних функцій в процесі переміщення працездатного населення, призводячи до проблем перенаселення або спустіння окремих територій. Спрямовані у майбутнє вони мають свою історичну причинність та зумовленість, що робить цю проблематику сферою наукового інтересу істориків, демографів та економістів.

Заселення Південно–Східної України було процесом складним та достатньо тривалим. Розширення кордонів Російської держави у др. пол. ХVІІІ ст. на Південь супроводжувалось засвоєнням нових територій, та організацією на них економіко–господарського життя. На ці землі розповсюджувалась губернська адміністративно–територіальна організація, що була підпорядкована столичному центру. А відтак регламентація процесів, що відбувались на цих землях повністю належала Російському Уряду [8, с. 39].

Розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості у др. пол. ХІХ ст. потребував вільних найманих рук у достатній кількості для формування промислового виробництва. Відповідно дії уряду повинні були регулювати цей процес маючи на те владні важелі.

Мета роботи – визначити та проаналізувати роль уряду щодо регуляції потоків робочої міграції та їх наслідки для кам'яновугільної та металургійної промисловості Південно–Східної України.

Виклад матеріалу. Розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості Південно–Східної України впродовж ХІХ ст. мав декілька особливостей. Так на поч. ХІХ ст. Російський уряд намагався створити на території Катеринославської губ. державне чавуноливарне виробництво, та узяти під свій контроль

місцеве приватне видобування вугілля. У 1795 р. згідно наказу був відкритий казенний Луганський металургійний завод на власному вугіллі та власній руді. Проблему забезпечення ливарного виробництва робочими руками Російський уряд вирішив за допомогою переселення 400 майстерових робітників із Липецького та Олонецького заводів. Їм та їхнім сім'ям був забезпечений переїзд на місце, визначена платня та пільги, виділена земля у казенному маєтку “Третя рота”, побудовані кам'яні казарми та створені умови для ведення господарства. Крім того, заводу передавались чотири казенних селища [1, с. 51]. Уряд намагався закріпити успіх створення казенного підприємства, перетворивши його на геолого–економічний державно регульований центр. Так у 1806 р. було створено 5 гірничих округів, одним із яких стали “заводи Луганські”. Відповідно до чого видобування вугілля та усі геолого–пошукові роботи, повинні були контролюватися чиновниками Гірничого округу, а сама стаття приватного видобування вугілля стала оброчною. Але неякісна руда, та небажання селян сплачувати оброк звели дії уряду нанівець.

Впродовж пер. пол. ХІХ ст. Російський уряд ще раз намагався відродити чавуноливарну справу шляхом створення у сер. 50–х рр. Петровського казенного заводу, але й тут його спіткала та ж сама доля.

Одночасно із державними заходами, в цей час набула поширення нерегульована “народна” колонізація губерній Новоросійської групи. Її сутність полягала у тому, що будь який селянин або міщанин міг на власний розсуд та за власним бажанням прийти у ці губернії у пошуках роботи. Цьому сприяли значна кількість засвоєних земель та постійна нестача робочих рук. Таким чином на поч. ХІХ ст. в межах цих губерній сформувалось два напрями “народної” трудової міграції: сільський – пов'язаний сезонно (весна–літо) із виконанням сільськогосподарських робіт та вугільний – пов'язаний сезонно (осінь–весна) із працею в копальнях. Але, до такого поділу треба ставитись обачно, йдучи на заробітки, селянин шукав собі роботу, яка давала йому більше вигоди, менше витрат та кращі умови праці впродовж усього часу його перебування у губернії, а до того ще існував широкий вибір промислів – чумакування та бурлацька справа, рибальство, або робота на солончаках тощо.

Дослідники звертали увагу на те, що здебільшого на заробітки йшли селяни малоземельні та з малими статками із сусідніх губерній: Харківської, Полтавської, Чернігівської. Крім того, починаючи із часів створення Луганського заводу, коли Уряд регламентував “використання праці швендів”, або “засуджених злочинців, які відбували покарання у Херсонській губ.”, звичним для цих губерній стало використання праці колишніх злочинців, людей без паспорту, утікачів, волоцюг тощо.

Відміна кріпацтва у 1861 р. та проведені буржуазні реформи докорінно змінила ситуацію у Південно–

Східній Україні. Приватна підприємницька ініціатива сприяла розширенню розробок вугілля, були відкриті поклади залізної руди у Кривому Розі, розпочалось будівництво заводів з виплавки чавуну. Розбудовані залізниці самі стали одним із великих споживачів вугілля. Таким чином, зв'язані рейками між собою заводи, копальні та рудники потребували значної кількості робочих рук. А промисловці позбавлені державної міграційної підтримки вимушені були самі вирішувати проблеми забезпечення. Це призвело до утворення типової моделі трудової міграції, згідно якої трудові міграційні потоки на Південь формувалися двома шляхами: ініціативою власників копалень та їхніх контор, чи діяльністю підрядників, які їздили по внутрішніх губерніях, заохочували селян, обіцяли та видавали грошові завдатки тощо, й ініціатива самих шукачів роботи.

Будівництво залізниць сприяло розширенню потоків трудових мігрантів. Як зазначали дослідники, в 70–80-х рр. XIX ст. більшість робітників, не менше 70% всієї кількості прибувала із великоруських й частини північно-західних губерній, інші 30% поповнювалися із губерній малоросійських та Царства Польського [3, с. 113]. Як приклад можна навести такі дані: “з працюючих на руднику Новоросійського товариства 5 423 робітників за походженням були: Чернігівська губ. – 35,1%; Могілевська губ. – 10,3%; Орловська губ. – 27,2; Курська губ. – 6,4%; Київська губ. – 12,8%; інші губ. – 8,2%” [2, с. 136]. Відповідно, склад робітників Дніпровського заводу був: “з великоруських губерній близько 55%, з польських 27%, малоросійських 15%, інші 3% складають німці та французи”. По Олександрівському заводу: “...робітників на ...заводі нараховується 3 765 людей й усі вони майже з губерній: орловської, калузької, смоленської, тверської й частково вітебської. Малоросіян дуже мало, особливо у літку...” [3, с. 37, 46].

Традиційно селяни, які йшли у ці губернії “за кращою долею” використовували відхід за паспортами, влаштувалися батраками, орендували землю, або працювали на копальнях та заводах й складала категорію “прийшлого” населення. Це призвело до переповнення губерній робочою силою й коливання у бік збільшення, або зменшення їхньої частки. Виникло таке явище, як катастрофічна нестача робітничих рук в урожайний рік, або період польових робіт, у поєднанні із катастрофічним нерегульованим напливом (перенасиченням) робочих рук у неврожайний рік та міжсезоння польових робіт.

Складність нашого дослідження полягає у тому, що облік трудової міграції в цей час не вівся. Хоча ми можемо навести данні про те, що у кін. XIX ст. не враховуючи сільського господарства, промислів, роботи у портах тощо, тільки “...залізна та кам'яновугільна промисловість на півдні Росії давала на той час заробіток 50 000 робітникам. Із яких 2 000 були зайняті на криворізьких залізних родовищах, 25 000 – на кам'яновугільних копальнях, 15 000 – на залізних підприємствах та 8 000 займалися видобуванням й підвезенням місцевої залізної руди, вапняку тощо” [3, с. 113].

Зростання активності іноземного капіталу у промисловій галузі 80–90-х рр. XIX ст. призвела до

створення металургійних, металообробних та супутніх із ними підприємств. Одним із привабливих для них факторів була наявність ринку вільних робочих рук. Але складність положення полягала у тому, що технологічне виробництво потребувало кваліфікованої робочої сили, якої ринок робочих рук дати не міг. В цій ситуації промисловці вимушені були самі забезпечувати себе кваліфікованими робітниками, яких вони привозили із собою, або запрошували з-за кордону. Так, тільки “на чолі французького Товариства Криворізьких руд стояв руський гірничий інженер Шимановський, на відміну від усіх інших заводів, де виробництвом керували французи, англійці, бельгійці тощо” [5, с. 32].

Наступним важливим чинником, що якісно вплинуло на процес формування ринку праці стала її подальша механізація, як у сільському господарстві так й промисловості. Використання машин призвело до знищення багатьох традиційних для цих територій видів економічної діяльності. Так, будівництво залізних доріг звело нанівець чумакування, промислове видобування солі знищило його приватні форми, бурлацька справа перетерпіла зміни, перетворившись на тип організації праці, використання машин у сільському господарстві знищувало потребу у косарях, мірошниках, молотниках тощо. Крім того, у сільському господарстві відбулося переміщення акцентів у бік використання в процесі виробництва підлітків 14–17 років, внаслідок чого вивільнялись учасники старших вікових груп. Такий процес був обумовлений нескладністю технологічного завдання – ведення коня, що віз косарку, подавання пшениці, ячменя чи жита у косарку, складання сіна тощо, та бажанням власника спрямованого на здешевлення витрат на заробітну платню у поєднанні із виконаним обсягом роботи.

Все це призвело до перенасичення робочих рук середніх вікових груп (20–35 років) на ринку промислової праці. А механізація праці призвела до здешевлення робочих рук, що відбилось на зменшення заробітної платні. Досягнути її колишнього рівня можна було тільки за рахунок високої кваліфікації й володіння машинами. Таким чином ринок праці кам'яновугільної та металургійної промисловості кін. XIX ст. регулювався тільки економічними важелями підприємницької ініціативи без участі у цьому процесі держави.

В цей час Російський уряд намагався привернути увагу селян до незасвоєних земель Північного Кавказу, Далекого Сходу, Сибіру, та Казахстану.

Починаючи із 80-х рр. XIX ст. російський уряд намагався відновити владні дії, спрямовані на процес захоплення переселення селян на казенні землі. 10 червня 1881 р. були затверджені “Тимчасові правила про переселення селян на вільні казенні землі”. Він не був надрукованим, але використовувався для узаконення самовільних переселень. Згідно цих “Правил”, кожний новосел отримував 8 дес. землі на душу, за що повинен був сплачувати оброчну податку.

У 1882 р. генерал-губернатор Східного Сибіру Д. Анучін рекомендував для скорішого заселення Далекого Сходу організувати перевезення селян по морю. На що Голова Комітету Міністрів І. Дурново видав доручення Добровольчеському флоту доставити переселенців морем від Одеси до Владивостоку за казенний рахунок. Для переселенців виділялися землі поблизу кордонів із

Маньчжурією та Кореєю, яку пізніше переселенці назвуть Зелений Клин. Новоселам обіцяли дати по 20 дес. землі, ліс для будівництва, по одній коняці та корові на сім'ю, насіння, знаряддя праці тощо [10].

1 червня 1882 р. були видані правила, про “казенно-коштне” переселення до Південно-Уссурійського краю 250 сімей селян за казенний рахунок. І вже “...у 1883–1895 рр. до Південно-Уссурійського краю було перевезено за державний кошт 4 698 селян обох статей, на що було витрачено більш 1 млн. руб. А усього до 1901 р. було відправлено більш 55 тис., головним чином українців Лівобережної України” [4, с. 222].

13 липня 1889 р. вийшов закон “Про добровільне переселення сільських обивателів та міщан на казенні землі”. Переселенці отримували у Семерічинській, Акмолинській, Семипалатинській, Тобольській та Томській губ. державну землю у постійне користування із правом передачі у спадок, крім того визначались пільги переселенцям. Крім того, для переселенці на державні землі отримували різні пільги, серед яких була “відміна права общини видавати звільнювальні вирокі” (увольнительные приговоры – рус.) [11, с. 41].

У 1892 р. у Сибіру розпочалося будівництво залізниці, яка теж потребувала робочих рук. З цією метою був створений “Комітет Сибірської залізниці”, який займався питаннями переселення. Одним із напрямків діяльності якого було забезпечення переселенців дешевим транспортним тарифом, та контроль за їхнім перевезенням, наділенням землею у Тобольській, Томській, Єнісейській, Іркутській, губ., Акмолинській, Тургайським та Семипалатинських обл. та Уссурійському краї. Але, щоб дістатися спочатку до Тюмені, переселенець повинен піти на певні витрати. Так “проїзд однієї дорослої людини буде коштувати з Пермської губ. 6 руб., Рязанської 10 руб., Чернігівської 20 руб. Далі до томську переїзд коштує близько 4 руб. Так що сім'я із 3 дорослих осіб та 3 дітей мала можливість дістатися до Томська маючи у своєму розпорядженні 57 руб на проїзд, ...за багаж 8 руб. з сім'ї... та ще на харчі впродовж 30 днів, витратити треба 13½ руб. Таким чином, переїзд до Томська буде коштувати сім'ї до 80 руб.” [6, с. 34–35]. А відтак й купівля землі й переїзд, нехай із частково сплаченим залізничним тарифом, повністю лягав на плечі переселенця.

А 29 червня 1894 р. вийшов Закон, який остаточно легалізував переселення селян та міщан у Сибір та Казахстан.

Таким чином, у країні сформувалось два напрями трудової міграції: нерегульований “народний”, спрямований у губернії Новоросійської групи та Крим та регульований “державний”, спрямований на П. Кавказ та Схід.

Так, на початку 1860–1862 рр. з Таврійської губ. виїхало 192,2 тис. людей. У свою чергу, в Таврійську губ. прибуло з Воронізької, Полтавської та Курської губ. 48,7 тис. та з кордону 34,6 тис. людей [4, с. 217].

У 70–ті рр. XIX ст. з Полтавської губ. вибуло 347,6 тис., Чернігівської губ. – 233 тис. людей.

У 1885–1892 рр. з Українських губ. у Сибір, Казахстан та Д. Схід прибуло 27,7 тис. переселенців (10% від загальної кількості), а у 1893–1900 рр. – 309,3 тис.,

найбільшу кількість з яких склали вихідці із Полтавської губ. (158,3 тис., або 41,1%) [4, с. 222–223].

Тільки впродовж 1883 р. з Одеси до Владивостоку було перевезено 1579 людей [Сборник главнейших официальных, с. 298]. А за період з 1895 по 1899 рр. було перевезено більше 1500 сімей, що за різними підрахунками складало від 15 до 23 тис. людей [10]. Основну масу переселенців складали селяни Київської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губ.

А “з 3 815 тис. людей, що були переселені у 70–90–ті рр. XIX ст. на околиці, на долю українців припадає не менше 1 500 тис. людей, що складало майже 40%” [4, с. 226].

Складність наведених нами даних, полягає у тому, що державної реєстрації міграційних потоків не було. І тільки створенням у 1896 р. Переселенського управління при МВС дало можливість аналізувати та відстежувати тільки ті міграційні потоки, які контролювалися урядом, залишаючи “народну” міграцію без уваги. А впродовж часу “з моменту звільнення селян до створення Комітету, у Сибір було переселено близько 60 000 переселенців” [7, с. 51].

У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення. Вони формулюються наступним чином:

– В проведенні державою політики трудової міграції XIX ст. можна виділити два періоди із притаманними для них рисам: перший – кін. XVIII ст. – 1861 р. та другий – др. пол. XIX ст.

– Перший період характеризувався активними діями уряду щодо організації офіційних (легальних) трудових міграційних потоків шляхом переселення державних селян на казенні землі. Спрямованість таких потоків була зорієнтованою на заселення Катеринославської, Херсонської та Таврійської губ., області Війська Донського.

Одночасно поруч існувала неофіційна (нелегальна) селянська міграція із внутрішніх Українських губерній. Але у цей період вона ще не набула масового характеру.

– Другий період характеризувався зміною вектора економічного та військового інтересу Російського уряду спрямованого на Схід. Стратегічний напрям бачився у заселенні та господарському засвоєнні територій прикордонних із Маньчжурією та Кореєю, Приморський край, Сибір, Урал та Казахстан, а шляхом реалізації цього курсу повинно було стати організоване переселення вільних селян на казенні землі.

Одночасно набирала силу нерегульоване переселення (народна міграція), спрямована на Південь, до губерній Новоросійської групи та Криму.

– Учасники державних акцій переселення отримували підтримку органів влади у організації переїзду, з метою їхнього здешевлення, земельні наділи на місці та інші пільги. Але в залежності від стратегічної потреби держави така допомога могла носити або повний характер – переселення на Д. Схід за кошт держави, або частково, коли витрати не враховуючи дешевий проїзд лягали на плечі переселенців (Сибір, Казахстан).

Учасники “народного” руху переселення брали усі економічні ризики на себе, не маючи підтримки державних установ.

– Одним із джерел регульованої державою переселенської маси стали селяни Південно–Східної України та Криму, в той час як “народна” міграція не мала обмежень й тільки визначалась відстанню, яку міг подолати переселенець.

– Відмовившись від державної монополії на кам’яновугільну та металургійну промисловість у др. пол. XIX ст., влада перекинула усі витрати на плечі приватного капіталу.

– Головну групу професійного осередку у визначених галузях складало “прийшло” населення із сусідніх губерній, географія якого постійно розширювалась впродовж др. пол. XIX ст.

– Ігнорування урядом особливостей “народної” міграції сприяло процесу заселення Катеринославської, Харківської, Таврійської, Полтавської губ. та Криму вихідцями із російських губерній Воронізької, Курської, Тульської, Орловської в той час як місцеве населення мігрувало засвоювати Сибір, Д. Схід та Казахстан. Крім того, частка неукраїнського “прийшло” робочого люду почала збільшуватись за рахунок міграцій з Центрально–Чорноземних губ. Російської імперії.

– Нерегульований приток робочої сили призвів до здешевлення вартості праці, примушуючи селян визначених губерній та мігрантів із сусідніх шукати собі заробітків у підтримці державних проєктів переселення.

– Позбавлений державної підтримки ринок робочих рук кам’яновугільної та металургійної промисловості впродовж XIX ст. формувався та розвивався стихійно під впливом приватної ініціативи.

– Провідну роль в еволюції кам’яновугільної та металургійної промисловості та в перетворенні їх у провідні галузі економіки країни відіграв значний приток іноземного капіталу.

– Перенасиченість ринку праці у др. пол. XIX ст. сформувала два типи організації праці: у кам’яновугільній – використання дешевих робочих рук та збільшену частку ручної роботи; та у металургійній промисловості – орієнтація на сучасні технологічні досягнення, а відтак орієнтація на кваліфіковані робітничі кадри.

– Перспективність означеної теми обумовлюється потребою розширення кола історичних джерел за рахунок введення до наукового обігу архівних матеріалів, що дозволить розширити кола та спрямованість наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Об устройении литейного завода в донецком уезде при реке Лугани; и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля // Полное собрание Законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 23. – С. 815–817.
2. Гессен Ю. И. История горнорабочих СССР: в 2 т / Юлий Исидорович Гессен; Центр. Ком. Союза горнорабочих СССР. – М.: Изд. ЦК Союза горнорабочих. – 1926–1929. – Т. 2. – Вторая половина XIX века. – 1929. – 294 с.
3. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России / Е. И. Рагозин. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1895. – 170 с.: ил. + 18 л. ил.
4. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20–е годы XVIII – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Ин-т рос. Истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
5. Кауфман А. А. Переселение. Мечты и действительность / А. А. Кауфман. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1906. – 37 с.
6. Лыкошин Н. С. Переселение и переселенцы / Н. С. Лыкошин. – Самарканд: Типо–Лит. Н. В. Полторанова, 1892. – 73 с.
7. Переселение в Сибирь / сост. В. Дашкевич. – С–Пб.: Тип

А. С. Суворина, 1912. – 84 с.

8. Саманцов О. П. Особливості процесу формування території Катеринославської губ. (др. пол. XVIII – пол. XIX ст.) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: громадсько–політ. наук. збір. / М–во освіти і науки України; Одес. нац. політех. ун–т; [редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2011. – Вип. 23. – С. 38–47.

9. Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточною Сибирью / Изд. по распоряж. Д. Анучина. – Иркутск: Тип. Штаба Восточн. Сибирского военного округа, 1884. – Т. II. – Переселение русских людей в Приамурский Край. – Вып. III. – О кругосветном переселении в Южно–Уссурийский край и устройство там 1–й партии переселенцев, отправленных из Одессы в 1883 году. – 441 с.

10. О переселении украинцев на Дальний Восток [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://genealogy.su/archives/1748>. – Назва з екрану. – Дата звертання: 17.01.2014.

11. Ухтубжуйский П. Руський народ в Азії. 1) Переселение в Сибирь. II) Желтая опасность / П. Ухтубжуйский: Издание Русского народного Союза Михаила Архангела. – С–Пб.: Типо–литография “Свет”, 1913. – 99 с.

References

1. Ob ustroenyi lyteynogo zavoda v Donetskoy uyezde pri reke Lugani; i ob ucherezhdeniy lomki naydenogo v toy strane kamennogo uglya // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperyy. – SPb., 1830. – T. 23. – S. 815–817.
2. Gessen U. I. Istoriya hornorabochykh SSSR: v 2 t. / Yuliy Ysydorovych Gessen; Centr. Com. Soyuza hornorabochykh SSSR. – M.: Izd. TsK Soyuza hornorabochykh. – 1926–1929. – T. 2. – Vtoraya polovina XIX veka. – 1929. – 294 s.
3. Ragozyn E. I. Zhelezo i ugol na yuge Rossyy / E. I. Ragozyn. – SPb.: Typ. I. Goldberga, 1895. – 170 s.: Il. + 18 l. il.
4. Kabuzan V. M. Ukraintsy v mire: dinamika chislennosti i rasselenyy. 20–e gody XVIII – 1989 god: formirovaniye etnycheskykh politicheskikh granits ukrainskogo etnosa / V. M. Kabuzan; In–t ros. Ystroy RAN. – M.: Nauka, 2006. – 658 s.
5. Kaufman A. A. Pereselenye. Mechty i deystvitel'nost' / A. A. Kaufman. – M.: Typ. G. Lyssnera i D. Sobko, 1906. – 37 s.
6. Likoshyn N. S. Pereselenye and pereselentsy / N. S. Likoshyn. – Samarkand: Typo–Lit. N. V. Poltoranova, 1892. – 73 s.
7. Pereselenye v Sibir / Sost. V. Dashkevich. – S–Pb.: Typ. A. S. Suvorina, 1912. – 84 s.
8. Samantsov O. P. Osoblivosti procesu formuvannya teritorii Katerinoslavskoyi gub. (dr. pol. XVIII – pol. XIX st.) // Inteligentsiya i vlada. Seriya: Istorija: gromadska–polit. nauk. zbir. / M–vo osviti i nauki Ukrainy; Odessa. nat. politeh. un–t; [redkol.: G. I. Goncharuk (gol. red.) ta in.]. – Odesa: Astroprint, 2011. – Vip. 23. – S. 38–47.
9. Sbornik glavneyshykh ofytsyalnykh dokumentov po upravleniyu Vostochnoy Sybyryu / Izd. po rasporyazh. D. Anuchina. – Irkutsk: Typ. Vostochn. Sybyrskogo voyennogo okruga, 1884. – T. II. – Pereselenye russkikh lyudey v Amurskiy kray. – Vip. III. – O krugosvetnom pereselenyy v Yuzhno–Ussuriyskiy kray I ustroystvo tam pervoy party pereselentsev, otravlennyy iz Odessy v 1883 godu. – 441 s.
10. O pereselenyy ukraintsev na Dalniy Vostok [electronic resource]. – Mode of access: <http://genealogy.su/archives/1748>. – Nazva z ekranu. – Data of Usage: 01.17.2014.
11. Uhtubzhuysskiy P. Rus'kiy narod v Azyy. 1) Pereselenye v Sibir'. II) Zheltaya Opasnost' / P. Uhtubzhuysskiy: Izd. Rus'kogo narodnogo Soyuza Mikhaila Archangela. – S–Pb.: Typo–litografiya “Svet”, 1913. – 99 s.

Samantsov A. P., Ph.D. in History, associate Professor, doctoral of Kharkov National University named after V. Karazin (Ukraine, Kharkov), samantsov_ap@mail.ru

Labour migration in the XIX and its influence on the development of the productive forces of coal metallurgical industry Southeast Ukraine

The movement of the population has traditionally acted one of the main conditions for the formation of the labour market. The historical conditionality of this process was determined, first of all, by the actions of the government, which had all the powers and controls. Accordingly, the purpose of the work has been to investigate the actions of the government directed to regulate the labour migration flows, and its direct impact on the coal–mining industry.

As a result of the study there have been formulated the preliminary conclusions that summarize the author's interpretations and assumptions. The author focuses our attention on the presence of two periods in the government policy of the 19th century, each of which has its own features and characteristics. Among them, one of the main features was the simultaneous existence of two types of migration – controlled (state) and not regulated (folk).

The state-organized migration "to the East" attracted a significant amount of the participation of the Ukrainian population. Accordingly the liberated labour market was filled with the representatives of the "folk migration" of the Russian provinces, that was reflected in the labour force participating in the coal-mining industry.

Keywords: South-East Ukraine, coal-mining and metallurgical industry, labour migration, inhabitation of Siberia and the Far East.

Саманцов А. П., кандидат исторических наук, доцент, докторант, Харьковский национальный университет им. В. Каразина (Украина, Харьков), samancov_ap@mail.ru

Трудовая миграция XIX в. и ее влияние на развитие производительных сил каменноугольной металлургической промышленности Юго-Восточной Украины

Передвижение населения традиционно выступало одним из главных условий формирования рынка труда. Историческая обусловленность этого процесса определялась, в первую очередь, действиями правительства, которое имело для этого все полномочия и рычаги управления. Соответственно, целью работы являлось изучение действий правительства направленных на регулирование потоков рабочей миграции, и её непосредственное влияние на каменноугольную промышленность.

В результате проведенного исследования были сформулированы предварительные выводы, которые обобщают авторские интерпретации и предположения. Автор акцентирует внимание на наличие двух периодов в государственной политике XIX ст., каждому из которых присущи свои особенности и характерные черты. Среди них, одной из главных особенностей стало одновременное сосуществование двух видов миграции – регулируемой (государственной) и не регулируемой (народной).

Организованная государством миграция "на Восток" привлекла к своему участию значительное количество украинского населения. Соответственно освобожденный рынок рабочих рук заполнялся представителями "народной миграции" из российских губерний, что нашло свое отражение в структуре рабочей силы принимающей Украине в каменноугольной промышленности.

Ключевые слова: Юго-Восточная Украина, каменноугольная и металлургическая промышленность, трудовая миграция, заселение Сибири и Д. Востока.

* * *

УДК 94(477-25):358.11.16/17"

Назаренко В. М.
аспірант, Київський національний університет
імені Т. Шевченка (Україна, Київ),
NazarenkoWad@gmail.com

Артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.): управління, організація, особовий склад

Розглянуто артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.). Аналізується еволюція системи управління гарнізонною артилерією у вказаний період. Визначається специфіка підпорядкування артилерійської команди київського гарнізону. На основі неопублікованих джерел встановлюються імена командирів київської артилерійської команди у XVIII ст. і реконструюється її поділ на окремі структурні частини. З'ясовується обов'язки особового складу артилерійських формувань київського гарнізону. Встановлюється динаміка чисельності артилеристів у складі київської залоги в другій половині XVII–XVIII ст. Підкреслюється зростання частки артилеристів у складі російського гарнізону в м. Києві від менш ніж 1% у середині XVII ст. до 10% наприкінці XVIII ст.

Наголошується, що стратегічне положення Києва змушувало російський уряд постійно обати про бойовий потенціал київського гарнізону, зокрема – в забезпеченні сучасною і багаточисельною артилерією, яку обслуговували кваліфіковані спеціалісти. Зазначається, що артилерійська команда київського гарнізону була найчисельнішою на українських землях, які входили до складу Російської імперії.

Ключові слова: Київ, гарнізон, артилерія, управління, каноніри.

Роль російського військового чинника, зокрема гарнізонних військ, у процесі інкорпорації українських земель до складу Російської держави у другій половині XVII–XVIII ст. завжди розглядалася в історіографії лише у загальному контексті. У той же час дослідження гарнізонів, зокрема системи управління гарнізонними військами на землях Гетьманщини, специфіки структури різних залог, чисельності особового складу та завдань, що на нього покладалися, дає змогу з'ясувати форми, практики і характер військової політики Російської держави щодо українських земель у другій

половині XVII–XVIII ст. Київ у даному випадку є найкращим прикладом, оскільки в цьому місті розміщувався найчисельніший із російських гарнізонів.

У даній статті, на основі аналізу наукової літератури із зазначеної проблематики та залучення широкого кола джерел, представлена спроба розглянути систему управління гарнізонною артилерією київського гарнізону, реконструювати структуру артилерійських формувань гарнізону, з'ясувати коло обов'язків особового складу та встановити динаміку чисельності артилерійських службовців протягом другої половини XVII–XVIII ст. Серед основних досліджень, присвячених зазначеній проблематиці слід відзначити праці узагальнюючого характеру О. Чернова [1] та Л. Бескровного [2], а також роботи дослідників з окремих аспектів історії артилерійських формувань Російської держави і другій половині XVII–XVIII ст.: управління і структури (М. Бранденбурга [3] та Д. Струкова [4]), особового складу (О. Левикіна [5] та А. Ракітіна [6]).

Зростання ролі артилерії у ході ведення військових дій змушували російський уряд постійно нарощувати чисельність артилерійського парку та гарматної обслуги. На час уведення російського гарнізону до міста Києва у лютому 1654 р. російська артилерія поділялася на кріпосну, польову та продовжувався процес формування полкової артилерії. Головним органом управління артилерією в Російській державі був Пушкарський приказ. На момент введення до Києва російського гарнізону, артилерійська обслуга царської армії складалася із пушкарів та "затинщиків", що перебували у віданні Пушкарського приказу. Безпосередньо на місцях пушкарі підпорядковувалися місцевому воєводі.

Перетворення в адміністративній і військовій сферах, що провадилися в Російській державі наприкінці XVII – першій третині XVIII ст., в свою чергу наклали свій відбиток на управління гарнізонними військами, в т.ч. артилерійськими підрозділами, що несли гарнізонну службу. У 1701 р. Пушкарський приказ було перетворено у Приказ Артилерії, який поступово втрачав свою компетенцію і роль в управлінні артилерією російської армії. Із 1710–х рр. головними органами управління артилерією в російській державі стають Санкт-Петербурзька Артилерійська Канцелярія [4, с. 49–53]. Із 1729 р. за головним органом управління артилерією в Російській імперії закріплюється назва "Канцелярія Головної Артилерії і Фортифікації" (у складі якої було гарнізонне повіття) [4, с. 137, 176–177], яка фактично підпорядковувалася Сенату [2, с. 71]. Проте на практиці Військова колегія неодноразово намагалася підпорядкувати собі головний артилерійський орган.

У XVIII ст. безпосередньо на місцях гарнізонні артилерійські формування підпорядковувалися генерал-губернаторам і обер-комендантам. При цьому, Канцелярія Головної Артилерії і Фортифікації неодноразово намагалася вивести артилерійські гарнізонні формування з-під підпорядкування губернської влади. У Києві, окрім того, розміщувався штаб (канцелярія) Київського департаменту, до якого спочатку входили Смоленськ, Київ, Переволочна, Полтава, Переяслав та Чернігів (у 1765 р. перелік міст дещо змінився). Очільник департаменту здійснював управління над артилерійськими командами гарнізонів зазначених міст,